

ATOQLI OT VA FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR

Muydinova Nigora Usmonjonovna

Mustaqil tadqiqotchi, FarDU

Muydinova Nigora Usmonjonovna,
independent researcher at Frgana State University

Annotation: This article analyzes the features of proper nouns functioning within phraseological units of the Uzbek language. It examines how anthroponyms, toponyms and other types of proper names participate in forming phraseological meaning, the mechanism of their semantic reinterpretation, and their national-cultural semantics, illustrated with concrete examples.

Key words: proper noun, phraseological unit, onomastics, anthroponym, toponym, figurative meaning, national-cultural semantics.

Аннотация: В данной статье анализируются особенности употребления имён собственных в составе фразеологических единиц узбекского языка. Рассматривается участие антропонимов, топонимов и других разрядов омонимов в формировании фразеологического значения, механизм их переосмысления и национально-культурная семантика на конкретных примерах.

Ключевые слова: имя собственное, фразеологическая единица, ономастика, антропоним, топоним, переносное значение, национально-культурная семантика.

Til — xalq tarixining, dunyoqarashi va madaniyatining ko'zgusidir. Bu ko'zguda ayniqsa frazeologik birliklar alohida o'rin tutadi, chunki ularda xalqning ming yillik hayotiy tajribasi, an'analari, e'tiqodi va estetik didi mujassamlashgan bo'ladi. Frazeologizmlarning bir qismi esa o'z tarkibida atoqli otlarni saqlab qoladi — bu holat tasodifiy emas, balki muayyan tarixiy shaxs, afsonaviy qahramon yoki geografik makonning xalq xotirasida qanchalik chuqur iz qoldirganidan dalolat beradi.

Atoqli otlarni o'rganish onomastika sohasining vazifasi bo'lsa, frazeologik birliklarni tadqiq etish frazeologiya fanining predmeti hisoblanadi. Ammo bu ikki soha kesishgan nuqtada — ya'ni atoqli ot frazeologik birlik tarkibiga kirganda — alohida lisoniy hodisa yuzaga keladi: ot o'zining asosiy vazifasi bo'lmish "atash" funksiyasidan chekinib, umumlashma, obrazli, baholovchi ma'no kasb etadi. Mazkur maqolada aynan shu jarayon — atoqli otning frazeologik ma'no ichida "erish" hodisasi tahlil qilinadi.

Atoqli otlar — bitta muayyan predmet, shaxs, joy yoki hodisani boshqalaridan ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi so'zlar bo'lib, ular kishilik nomlari (antroponimlar), geografik nomlar (toponimlar), asar va muassasa nomlari kabi bir necha turga bo'linadi. Atoqli otning asosiy xususiyati — u yagona, takrorlanmas obyektni bildiradi va, turdosh otlardan farqli o'laroq, lug'aviy ma'nodan ko'ra ko'proq nominativ (atash) vazifani bajaradi.

Frazeologik birlik deganda tarkibi barqaror, tayyor holda til birligi sifatida qo'llanadigan, yaxlit va ko'chma ma'no ifodalovchi so'z birikmalari tushuniladi. Frazeologizmning eng muhim belgilari — tarkibiy barqarorlik, ma'no yaxlitligi, qayta yaratilmasdan xotiradan tayyor holda olib qo'llanish va obrazlilikdir.

Atoqli ot frazeologik birlik tarkibiga kirganda, u ma'lum bir shaxs yoki obyektni emas, balki o'sha shaxs yoki obyektga xos bo'lgan belgi, xususiyat yoki vaziyatni ifodalay boshlaydi. Boshqacha aytganda, individual denotat o'rnini umumlashgan konnotativ ma'no egallaydi. Bu jarayon quyidagi yo'llar bilan amalga oshadi:

- Qiyoslash (o'xshatish) asosida. Xalq og'zaki ijodida va yozma adabiyotda mashhur bo'lgan shaxslarning muayyan sifati ("saxiylik", "kuch-qudrat", "go'zallik", "sabr-toqat") umumxalq xotirasida mustahkamlanib, o'sha shaxsning nomi shu sifatning o'zi bilan tenglashtiriladi. Masalan, Xotam Toydek saxiy — nihoyatda saxovatli kishi haqida; Rustamdek pahlavon — bequvvat kuchli kishi haqida; Ayubdek sabr — cheksiz sabr-toqat haqida; Yusufdek chiroyli — nihoyatda husnli kishi haqida qo'llanadi. Bu misollarning barchasida atoqli ot o'z shaxsiy ma'nosini yo'qotib, faqat bitta belgining timsoliga aylangan.
- Afsonaviy-diniy obraz asosida. Qorundek boy yoki Qorun xazinasini iborasi son-sanoqsiz boylik ma'nosida qo'llanadi — bu yerda "Qorun" ismi endi konkret tarixiy-afsonaviy shaxsni emas, balki "hisobsiz boylik" tushunchasini ifodalaydi.
- Adabiy qahramonlar asosida. Layli-Majnun bo'lib qolmoq iborasi bir-biridan ayro tushgan, iztirobli ishq girdobidagi ikki kishi haqida qo'llanadi. Bu yerda ikkita atoqli ot birgalikda yagona frazeologik obraz — bebaho, ammo armonli sevgi timsolini yaratadi.
- Geografik nom asosida. Toponimlar ham frazeologik birlik tarkibida ma'lum bir madaniy-tarixiy assotsiatsiyani yuzaga keltiradi: masalan, muqaddas ziyoratgoh sifatida tilga olinadigan joy nomlari xalq nutqida "yiroq, og'ir yo'l", "ziyosat", "muqaddaslik" kabi qo'shimcha ma'no qatlamlarini o'zida

mujassam etadi. Toponimik frazeologizmlar, odatda, mahalliy shevalar va og'zaki nutqda ayniqsa boy namoyon bo'ladi, chunki ular muayyan hudud aholisining tarixiy xotirasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Yuqoridagi tahlildan kelib chiqib, atoqli ot ishtirokidagi frazeologik birliklarni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Antroponimik frazeologizmlar — tarkibida kishi ismi bo'lganlar (Xotam Toydek saxiy, Rustamdek kuchli);
2. Toponimik frazeologizmlar — tarkibida joy nomi bo'lganlar;
3. Afsonaviy-diniy obrazlarga asoslangan frazeologizmlar (Qorundek boy, Ayubdek sabr);
4. Adabiy-badiiy manbalardan kelib chiqqan frazeologizmlar (Layli-Majnun, Farhod-Shirin kabi timsoliy juftliklar).

Bu tasnif frazeologik birliklarning kelib chiqish manbasini aniqlashtirish, ularning etimologiyasini tushuntirish hamda o'quv-metodik jarayonda tizimli o'rgatish uchun amaliy ahamiyatga ega.

Atoqli otlar frazeologizmlarning eng muhim xususiyati — ularning milliy-madaniy semantikasidir. Har bir xalq o'z tarixi, dini, adabiyoti va urf-odatlaridan kelib chiqqan holda "o'z" timsollarini yaratadi, shuning uchun bunday frazeologizmlarni boshqa tilga so'zma-so'z tarjima qilish, odatda, asl ma'no va emotsional-ekspressiv bo'yoqni to'liq saqlab qololmaydi. Aynan shu bois atoqli otlar frazeologizmlar tilning noyob, milliy o'ziga xos qatlamini tashkil etadi va ularni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki etnolingvistika va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Universitet, 2006.
3. Begmatov E. Hozirgi o'zbek tilida antroponimlar. — Toshkent: Fan, 1998.
4. Sodiqov Q., Ne'matov H. va boshq. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: O'qituvchi, 1990.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

